

ՓԱՅԼԱԿ ԱՆԹԱՐՅԱՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՑՈՒ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ը ԵՎ ՆՐԱ ՆՈՐ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վարդան Արևելցու «Աշխարհացոյց»-ը հայագիտութեանը վաղուց հայտնի բնագրերի թվին է պատկանում: Առաջին անգամ այն հրատարակվել է 1728 թվականին Կ. Պոլսում, Երեմիայի բաղադրին առընթեր¹, երկրորդ անգամ լույս է տեսել 1819 թվականին Փարիզում, ֆրանսերեն թարգմանության հետ միասին, որն իրագործել է անվանի հայագետ Սեն-Մարտենը², իսկ երրորդ անգամ՝ «Բազմավէպ»-ի մեջ 1887 թվականին³:

Վերոհիշյալ բոլոր հրատարակություններն էլ, իրագործված լինելով ընդամենը մեկ կամ երկու ձեռագրերի հիման վրա, հասկանալի է, որ չէին կարող լրիվ պատկերացում տալ «Աշխարհացոյց»-ի բնագրի մասին, որը դարերի ընթացքում կրել է խմբադրական փոփոխություններ և բազմաթիվ ընդմիջարկություններ է ընկալել իր մեջ: «Աշխարհացոյց»-ի նոր, բազմաթիվ ձեռագիր ընդօրինակությունների բազդատությամբ ստուգված, քննական հրատարակության պահանջը վաղուց ի վեր զգալի էր և այդ օգտակար գործը բարեխղճորեն ի կատար է ածել ֆրանսահայ անվանի բանասեր Հայկ Պերպերյանը⁴: Նոր հրատարակություն իրագործված է Վենետիկում, Երուսաղեմում, Բալթիկում, Փարիզի Ազգային մատենադարանում, Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում պահվող «Աշխարհացոյց»-ի 24 ձեռագիր ընդօրինակությունների և վերոհիշյալ ապագրությունների բազդատման ճանապարհով:

Հարգելի բանասերը այս հրատարակության ներածականում ուշադրավ փաստերով հավաստում է «Աշխարհացոյց»-ի Վարդան Արևելցու գրչին պատկանելը, փարատելով այդ առթիվ եղած տարակույսները, որոշակիորեն ցույց է տալիս, որ հրատարակվող բնագիրը հասել է մեզ առնվազն երկու համառոտ և ընդարձակ խմբադրություններով, մեջ է բերում անհրաժեշտ տեղեկություններ բնագրի կազմության համար իր օգտագործած ձեռագրերի, ապագրությունների մասին և քննարկում «Աշխարհացոյց»-ի հետ առնչվող մի քանի այլ հարցեր: Նախորդ հրատարակությունների նկատմամբ մեծ առավելություններն են լույս ընծայված բնագիրը: Հրատարակիչն այն մասնատել է համապատասխան գլուխների և հատվածների, յուրաքանչյուր գլխի տալով պատշաճ խորագիր և տողատակում խնամքով մեջ է բերել ձեռագրական տարբերք-

¹ Տե՛ս Բաղադրի հայաց արարելու ի սուրբ էջմիածին, Երեմիա վարդապետ, ԹՃՀէ, Կ. Պոլիս, էջ 497—535:

² J. Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie... Paris, 1819, tome II, p. 406—453.

³ «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1887 թ., էջ 134—144:

⁴ Հ. Պերպերյան, Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, Բարիզ, 1960:

վածքները և այլն: Պետք է նկատել, սակայն, որ այս հրատարակությունը շատ ավելի շահած կլիներ, եթե իր վերջում ունենար անձնանունների և տեղանունների ցանկեր, մի բան, որ խիստ անհրաժեշտ է մանավանդ աշխարհագրական բովանդակությամբ բնագրերի համար:

Բանասիրական կարևոր նշանակություն ունեն սուսումնասիրության ներածականի հատկապես այն մասերը, որոնք նվիրված են «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի որոշման հարցին:

Հայանի է, որ փոքր չէ թիվը այն հայագետների, որոնք տարակուսանքներ էին հայանել «Աշխարհացոյց»-ի Վարդան Արևելցու գրչին պատկանելու վերաբերյալ: Նրանցից առաջինն է եղել Մ. Չամչյանը, որը գրել է, «Բայց հեղինակ նորին («Աշխարհացոյց»-ի) յետոյ է բան գտա (զՎարդան) և բան գաշակերա սորա՝ զՅովհաննէս Եղնկացին, զի ի ձեռագիր օրինակս բանք լինին անդ և Եղնկացւոյն, մանաւանդ, զի որովհետև յայսպիսի գիրս յաւելեալ են օտարոտի բանք յանգոյշ անձանց, զժուարին լինի որոշել զհարազատ հեղինակ նոցին»⁵: Չամչյանը զգուշ է արտահայտվել, ակնարկել է, որ ընդմիջարկություններով կարող էին «Աշխարհացոյց»-ի մեջ ներմուծված լինել «օտարոտի բանք», սակայն նրա կասկածը Վարդան Արևելցու «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակ լինելու մասին առավելապես խորացրել են հետազայում: Բ. Սարգիսյանի վկայությամբ, Մ. Ավգերյանը ևս Վարդանայ ուրումն անձանօթի վերադրած է գրուածս⁶, մտաւխրապես համաման կարծիքներ են հայանել նաև Սեն-Մարտենը, Հ. Ռսկանյանը, Բ. Սարգիսյանը և մի շարք այլ հայագետներ:

«Աշխարհացոյց»-ի մեջ Սամարղանդը հարչորջվում է իբրև «աթոսն նետողաց ազգին», իսկ Մոսկվան՝ «աթոս է ազգին բուռաց»: Ակադեմիկոս Ա. Հովհաննիսյանը⁷ իրավացիորեն գիտել է, որ Սամարղանդը կանկթամորթ օրոր (1370 թվականից հետո) դարձավ «աթոս նետողաց ազգին», իսկ Մոսկվան Ռուսիայի մայրաքաղաք դարձավ Կուլիկովյան ճակատամարտից՝ 1389 թվականից հետո: Ելնելով այս ավյալներից, ինչպես նաև նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Կ. Պոլիսը «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի կողմից նրջված է որպես հույներին պատկանող քաղաք, բազմավաստակ ակադեմիկոսը եկել է այն որոշակի եզրակացություն, որ «Աշխարհացոյցը» շարագրված պետք է լինի 1370—1453 թթ. միջոցին:

Այսպիսով, բանասիրության մեջ ընդունված էր արդեն կարծել, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Վարդան Արևելցին չէ, որ այն շարագրված է XIV կամ XV դարում ապրած որևէ այլ անձնավորության կողմից:

Սակայն, Հ. Պերպերյանը, իր ներածական սուսումնասիրության մեջ, «Աշխարհացոյց»-ի դույզ խմբագրությունների հարցի որոշակի լուսարանման և նրանց սահմանադրաման շնորհիվ, ազայուցել է, որ բոլոր այն տեղիքները, որոնք չէին կարող գրվել XIII դարի մասենապիսի Վարդան Արևելցու կողմից և որոնք հիմք էին ծառայում բանասերների տարակուսանքներին, հետագա ընդմիջարկություններ են, զրանք ներմուծվել են ավելի ուշ ժամանակներում իրագործված խմբագրության ժամանակ և այլ առիթներով: Այս իրողությունը

⁵ Մ. Չամչյան, Պատմաթիւն հայոց, 1784, հատ. Գ., էջ 242:

⁶ Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վենետիկ, 1924, հատ. Բ., էջ 809—810:

⁷ Ա. Հովհաննիսյան, Գրվագներ հայ ազատագրական մարի պատմության, Երևան, 1957, հատոր Ա, էջ 462:

կրակեաւ ունենալով Հ. Պերպերյանը իրավացիորեն վերահաստատել է Վարդան Արևելյուսն իր հեղինակային իրավունքների մեջ, մի բան, որ դարեր շարունակ վկայվել է նաև «Աշխարհացոյց»-ի գրեթէ բոլոր ձեռագրերի խորագրերով:

Այս է, մեր կարծիքով, Հ. Պերպերյանի ներածական ուսումնասիրության ամենակարևոր հասումը: Սակայն բառ ամենայնի գնահատելի է նաև այն, որ 24 ձեռագիր ընդօրինակությունների և նախօրդ հրատարակությունների ընդհանած ավյալներով կատարված երկու խմբագրությունների սահմանադրաման շնորհիվ հնարավոր է դարձել գեթ մասավորապես նշանելու «Աշխարհացոյց»-ի Վարդան Արևելյուսն սրտականոց մասը:

Ըստ արժանվույն բարձր գնահատելով գիտնական-հրատարակչի կատարած բանասիրական հետազոտություններն ու բննական բնագրի հրատարակությունը, միաժամանակ շենք կնքող շափսոսալ, որ նա հնարավորություն չի ունեցել օգտագործելու Վ. Արևելյու «Աշխարհացոյց»-ի մեր Մատենադարանում պահվող ավելի քան 70 ընդօրինակությունները: Այդ ձեռագրերը, անտարակույս, որոշ շափով կնպաստեն բնագիրը ավելի կատարյալ ներկայացնելու, ինչպես նաև խմբագրությունների և «Աշխարհացոյց»-ի հետ առնչվող մի բանի հարցեր առավել հստակությամբ լուծելու գործին:

Սույն հոդվածով մենք ցանկանում ենք մասամբ լրացնել այդ թերին, բացահայտելով «Աշխարհացոյց»-ի Մատենադարանում պահվող ձեռագրերի նշանակությունը այդ բնագրի հետ կապված մի բանի հարցերի ավելի հրատակ ու բազմակողմանի լուսարանման աշխատանքին օգտակար լինելու համար:

* * *

Հայաստանի պետական Մատենադարանում պահվում են «Աշխարհացոյց»-ի ավելի քան 70 ձեռագրեր՝ դրված XVI—XVII դարերում: Այդ ձեռագրերի ուսումնասիրությունը մեզ հստակորեն բերել է այն եզրակացության, որ հիմնականում ճիշտ են լուսարանված Հ. Պերպերյանի կողմից «Աշխարհացոյց»-ի նոր հրատարակության մեջ արժարժված բանասիրական և բնագրական հարցադրումները: Բոլոր ձեռագրերն էլ անխափր վկայում են, որ «Աշխարհացոյց»-ը իրոք անցել է «մշակման» երկարաձիգ և անհարթ ճանապարհ: Շատ գրիչներ ու «խմբագիրներ» շեն գլացել իրենց միջամտությունը հենց որ պատշաճ առիթը ներկայացել է: Մեր կարծիքով այդպիսի «առիթներ» հաճախ են ներկայացել ոչ միայն ընդօրինակությունների ժամանակ, երբ գրիչը իր կողմից կատարում էր այս կամ այն կամավոր միջամտությունը. «Աշխարհացոյց»-ի բուն բովանդակությունն էլ նպաստել է այն բանին, որ ընդմիջարկությունների համար սակզմվելին նպաստավոր առիթներ: Ինչպես հաշտնի է «Աշխարհացոյց»-ն իր համառոտ խմբագրության մեջ իսկ չի ներկայանում իրրեզուտ աշխարհագրական երկասիրություն: Նա իր մեջ բովանդակում է և՛ աշխարհագրություն, և՛ պատմություն, և՛ հրաշագատումներ եկեղեցական հայրերի, մասունքների, սուրբ նշանների մասին, և՛ աստվածաբանություն, և՛ մեկնություն, և այլն: Այս գրության պատճառով էլ «Աշխարհացոյց»-ն աճել է դարերի ընթացքում, կորցնելով իր նախնական, սկզբնապիւ վիճակը. առկա երկու խմբագրություններից և ոչ մեկը անողարտ չի մնացել: Սակայն պետք է նշել, որ «Աշխարհացոյց»-ի մեջ եղած ոչ բոլոր փոփոխություններն են պատահականորեն և աստիճանաբար տեղի ունեցած ընդմիջարկությունների:

արդյունք: եթե այդ այդպես լիներ, հազիվ թե հնարավոր լիներ գտնել որևէ օրինաչափություն ձեռագրերում տեղ գտած նորամուծումների և դասակարգության, և շարադասության մեջ, մինչդեռ այդպիսի օրինաչափության առկայությունն ակնհայտ է: Ուստի պետք է ենթադրել, որ «Աշխարհացոյց»-ը խրմբադրման է ենթարկվել կոնկրետ ժամկետում և կոնկրետ անձնավորության կողմից: Հավանաբար ճիշտ կլիներ Աեն-Մարտենը, եթե Վարդան Արևելցու աշակերտներից մեկին ընդուներ «Աշխարհացոյց»-ի ոչ թե «հեղինակ», այլ միայն՝ «խմբագրող»: Իսկ խմբագրման ժամանակի մասին եղած ենթադրություններից ամենահավանականը, մեզ թվում է, Հ. Պերպերյանի ենթադրությունն է. «սկզբնադիրը, անորոշ թվականի մը, թերևս նույնիսկ ժԳ դարուն վերջերը, ենթարկված է նոր խմբագրության մը...»⁸:

«Աշխարհացոյց»-ի Մատենադարանում պահվող ձեռագրերից համառոտ խմբագրության ներկայացուցիչներն են հետևյալները. № № 2748 (1624 թ.), 4205 (1653 թ.), 1459 (1691 թ.) և 3657 (1677 թ.):

Վերոհիշյալ խմբի ձեռագրերից ամենաուշագրավը № 2748 (1624 թ.) ձեռագիրն է, որտեղ բավականաչափ հստակությամբ ընդգծված է երկու խմբագրությունները բաժանող սահմանագիծը, հետևաբար և մատավորապես ցույց է արված բնագրի այն մասը, որը գրված է եղել բուն հեղինակի, այսինքն՝ Վարդան Արևելցու կողմից: Բուն բնագիրը ղեակղված է գրադաշտի մեջ, իսկ լուսանցքներում և անգրելի մնացած տարածությունում, ավելի ուշ, այլ գրչի կողմից, գրի են առնված ընդարձակ խմբագրությանը պատկանող բոլոր հատվածները, պարբերությունները, տեղանուններն ու անձնանունները: Միայն այս ձեռագրի ընձեռած տվյալներն էլ բավական կլինեին վերահաստատելու Վարդան Արևելցու հեղինակային իրավունքները: «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մյուս ձեռագիր ընդօրինակությունները ևս նույն վիայություններն են բերում բնագրական և բանասիրական բոլոր հարցերի շուրջ, որոնք ըննության են առնվել և որոնք ենթակա են լրացուցիչ լուսարանության:

Ընդարձակ խմբագրությանը պատկանող ձեռագիր ընդօրինակությունների թիվը անհամեմատ ավելի է: Այս խմբի շուրջ 70 ձեռագրերի ուսումնասիրությունը նույնպես շափազանց օգտակար է «Աշխարհացոյց»-ի հետ ընդհանրապես առնչվող մի շարք հարցերի պարզարանման և լուծման համար: Սույն ձեռագրերը մեծապես տարբերվում են ոչ միայն համառոտ խմբագրության պատկանող ձեռագրերից, այլ և իրար նկատմամբ ունեն կրկնման խիստ նկատելի տարբերակներ: Այս բոլորը ուշագրավ են ոչ միայն խմբագրությունները սահմանադատելու և այդ միջոցով մի քանի հարցեր լուսարանելու համար, այլ նաև վերոհիշյալ հրատարակության համեմատությամբ իրենց բերած «նորություններով», որոնց կարևորությունը հազիվ թե որևէ առարկության հանդիպի:

Այժմ տեսնենք այդ «նորություններից» առավել կարևորները, որոնց մենք հանդիպել ենք վերոհիշյալ ձեռագրերը ուսումնասիրելիս:

Նույնիսկ, եթե սկսելու լինենք խորագրերից կտեսնենք, որ նրանցից ոմանք ևս այլ են, կրկնման բոլորովին տարբեր վերոհիշյալ հրատարակության մեջ արված տարբերակներից իսկ: Օրինակ. «Աշխարհացոյց է, զորս պատմէ մի քստ միտջէ սկսեալ ի չերկնից»⁹: «Այս է աշխարհացոյց ի յայլմէ արա-

8 Հ. Պ Եր պ եր յ ա ն, Վերոհիշյալ հրատարակությունը, էջ 62:

9 Մատենադարան, ձեռ. № 6485 (1625—29 թթ.), էջ 87ա:

րեալ»¹⁰, «Աշխարհացոյց դեղեցիկ»¹¹: Ուշագրաւ է մանավանդ հետևյալ խորագիրը. «Այս է աշխարհացոյց արարեալ ի վարդապետաց ոմանց»¹², որն ուղղակիորեն ակնարկութիւն է անում «Աշխարհացոյց»-ի «մշակման» գործում մեկից ավելի աճիւնների մասնակցութեան մասին:

Բոլորովին նոր հատվածների և պարբերութիւնների ենթ հանդիպում հետևյալ ձեռագրերում:

№ 3697 (1658 թ.) ձեռագրի, 226ր էջում կարդում ենք. «... Հեր և ի Զարեանդ գաւառն է, ի դիզն, որ Բագէոս ասի առաքելոյ անուանն, և Արեմաթացոյն աջն և սրակ փշոցն չիւր վէմն կայր, որ նահապետեցաւ առաքեալն սուրբ ի Զարեանդ գաւառի, որ է Զարեանդն խոյ է»¹³:

Նույն ձեռագրի 228ա էջում գտնում ենք հետևյալը. «Փրնունի Ամուկ է, բն(ր)թն անառիկ, սր կա սուրբ ուխան կմայ, սուրբ Քէորդ անապատն ծովապատ և Բնձանեաց սուրբ Աստուածածինն»: Իսկ № 5128 (1635 թ.) ձեռագիրը, որը սերտ առնչութիւն ունի № 3697 ձեռագրի հետ, պարունակում է մի քանի նոր տեղեկութիւններ զանազան վանքերի ու վայրերի մասին: Այսպիսին է, օրինակ հետևյալ հիշատակութիւնը. «...և անդ է Քրիստափոր սուրբ առաքեալն և Կարմիր վանքն, որ կա Փոկաս հայրապետի նշխարն» (187ր)¹⁴: Այնուհետև նույն էջի լուսանցքում կարդում ենք. «Գ հաս մանանայ բերաւ ի Հայս ի սուրբ առաքելոյն Բարդղիմէոսէ, և իդ գայն արիւղ ի հիմն նկեղեցոյն, որ հանդէպ հայի Գողթան գաւառին, առ Երազխայ գետոյն, ի տեղուջ, որ Մաղարթն կոչեն»¹⁵: Գարձյալ նույն ձեռագրի 190ա էջում ընթերցւում է. «և սուրբ ուխան Ապարանք, ուր կա սուրբ խաչն, որ բերաւ յՍա(մ)բօլար»¹⁶:

Հավարտ «Աշխարհացոյց»-ի, այս միևնույն ձեռագրի 197ր էջում գետեղված է ընդարձակ մի հատված, որը քաղված է Միխայիլ Ասորու «Յաղագս քահանայապետութեան» երկասիրութիւնից: Այս նույն հատվածը գտնւում է նաև № 462 ձեռագրի 119ր էջում:

№ 4205 (1653 թ.) ձեռագրի մեջ գտնում ենք հետևյալ նոր պարբերութիւններ. «Այլ և հակառակն և բազում սրբոց նզովեալն և բանադրեալն յԱղթամար, բնակարանն ապա[տ]ամբէից արբ[ան]կեաց նեռանն» (էջ 465ա): Ուշագրաւ են խրամ քաղարի, շրջապատի ու նրա վանքերի մասին № 7190 (ժԸ դ.) ձեռագրի էջերում առկա տեղեկութիւնները. «Խրամ քաղար Ծամբի ձորն է, ուր կա նախավկայն Ստեփաննոս և ունի ձորն աջն բազում վանքայա, Անդրէի առաքելոյն, ուր Գորգիկ թագաւորն շինեաց գառնիկի Աստուածածինն, սուրբ Սարգիս վանք, սուրբ Առաքեալքն, սուրբ Քրիզոր, սուրբ Յովաննէս և այլ բազում նշխար սրբոց մարտիրոսաց, զոր այժմ կոչի ձորն աջն Ամէնսունակ Մատան, զամենայն ինչ որ խնդրես կա ի նմա, թէ հոգևոր և թէ մարմնաւոր, ի է ամենայն բարեւար, սրպէս Եղեմ» (էջ 74բ-75ա):

№ 2370 (1624 թ.) ձեռագրի մեջ Գաղիկ Արծրունու կողմից Աղթամարի սուրբ Խաչ վանքի կառուցման մասին պատմող պարբերութիւնը կցված է

¹⁰ Մատենադարան, ձեռ. № 7993 (1672 թ.), էջ 26ա:

¹¹ Մատենադարան, ձեռ. № 1770 (1589 թ.), էջ 79ա:

¹² Մատենադարան, ձեռ. № 6567 (1733 թ.), էջ 112բ:

¹³ Տես նույնը նաև ձեռ. № 5128 (1635 թ.), էջ 188ա:

¹⁴ Տես նույնը նաև ձեռ. № № 2567 (1659 թ.), 26ա, 3697, 226ա, 462 (ժԸ դ.), 113բ:

¹⁵ Տես նույնը նաև № 462, 113բ, որտեղ «Մաղարթն» տեղանունը գրված է «Մաղարթն» ձևով:

¹⁶ Տես նույնը նաև ձեռ. № № 2567, 27ա, 462, 114բ:

Տեսեցալ լրացուցիչ պարզարանումը. «...որդի Դերենկին, զոր կաց թագաւոր
ընդդէմ Սմբատին Քաղբատունոյ» (էջ 237ա): Սույն ձեռագրում կարգում ենք.
«Եւ Գայլ գեան Չ մզոնաւ Տեսի է ի Աերաստիոյ» լրացուցիչ տեղեկութիւնը (էջ
238բ):

Հետաքրքիր է, որ վերահիշյալ ձեռագրում ամետարանների գրութիւն
մասին հաղորդված տեղեկութիւնները խիստ տարբերվում են մյուս ձեռագրե-
րում հաղորդվածներից և գրեթէ ամբողջութեամբ նորութիւն են, առնվազն
«Աշխարհացոյց»-ների մեջ: Այստեղ կարգում ենք. «Եւ ի շորից ամուսնոց աւե-
տարանշացն, որ է առաջին Անտիոք, ուր Դուկաս գրեաց զաւետարանն յետ ութ
ու ժամի շարշարանաց փրկչին ասորի լեզուաւ և թարգմանեցաւ ի յոյն լեզու:
Իսկ Յոհաննէս զինի ՅԳ ամի շարշարանաց փրկչին գրեաց զաւետարանն յն-
փեսոս քաղաքի ի յոյն լեզու և յետ ժն ամաց փոխեցաւ առ Քրիստոս: Իսկ
Մատթէոս, յետ է ամի շարշարանաց փրկչին գրեաց զաւետարանն երբայցեցի
լեզուաւ և թարգմանեցաւ յերբայցեցոյն ի յոյն լեզու: Եւ Մարկոս յետ ժն ամաց
շարշարանաց տեսան մերոյ գրեաց զաւետարանն հրամանաւ Պետրոսի Գաղ-
մատ լեզուաւ, որ է հելլենացի, ի Հոմ գրեաց և եկաց ամս ԻԲ» (էջ 241բ—
242ա):

Մի բանի ձեռագրերի մեջ¹⁷ գրի է առնված մի ընդարձակ հատված նյութա-
բարդարի մասին: Հետաքրքիր է, որ այն ընդօրինակված է նաև վերը հիշատակ-
ված մեկ ծանոթ № 2748 ձեռագրի գրադաշարի մեջ, որտեղ գետեղված է «Աշ-
խարհացոյց»-ի համառոտ՝ բուն ընադիրը: Հակառակ այս հանդամանքին,
զօվար է ստույգ ասել, որ այն պատկանել է սկզբնագրին կամ հեղինակի գրը-
շին և հավանաբար քաղվածք է մի սկզբնաղբյուրից, որը հակառակ ցարդ կա-
տարած մեր պրպտումների, մեկ մնում է անծանոթ, եթե նկատի չունենանք
այն, որ միայն մեկ առիթով (90.000 ձգնափորների դիմափորումը Հերակլին)
առնչվում է Միխայիլ Ասորու ժամանակագրութիւն հետ¹⁸:

Ավելորդ շենք համարում մեջ բերել այդ հատվածք № 2567 ձեռագրից, որ-
տեղ այն մի փոքր տարբերվում է մյուս ընդօրինակութիւններից: «...Եւ է
(Ուրհայ — Փ. Ա.) թագաւորանիստ քաղաք Արգարու, հոշակաւ և հոշակաւոր,
որ նախ և առաջին եկեղեցին անդ շինեցաւ ի Թաղէսէ յանուն սուրբ Աստու-
ածած[ն]ին: Անդ քարոզեցաւ Քրիստոս, նախ և առաջին հիմնարկեալ և օծեալ
ի Թաղէսէ առաքելոյն այն իւզովն օծ, որ Քրիստոս օրհնեաց և ետ առաքե-
լոցն: Վասն այս ուսնացեցոց ասէ աւետարանն, թէ էին անդ ոմանք հեթանոսք
եկելոց անախ: Այս ուրհացեցիքս մատեան առ Փիլիպպոս: Պիլիպպոս և Անդ-
րէաս մուծին առ Քրիստոս ի տան Գամաղիէլ ի օրէնսուսոյց վարդապետին, ի
յողոգումեան օրն ծաղկազարդին: Եւ նորա երկրպագեալ Յիսուսի մատուցին
զ[ը]նծայն՝ զպատմութեանն անկար և յայլս քաղումս: Այս ուսնացեցոց ետ ակը
մեր Յիսուս Քրիստոս գառաջին երանութիւն և գթութիւն աւրհնութեան թագա-
ւորին և քաղաքին, և գանձեալսր զպատկերն, որ ի սուրբ դասառակին:
Եւ նոցա ուղի անկեալ եկին ի յաշխարհն իւրեանց և յետ խաշելութեան տեսան
եկն սուրբ առաքեալն Թաղէոս, ունելով ընդ ինքեան զգինու զեղարդն: Ոչ որ
քաղաք և շիր ուրեք քան զՈւրհայ քաղաք, որ երանեցաւ ի Քրիստոսէ, զի առա-

¹⁷ Մատենադարան, ձեռ. № 2748 (1624 թ.), էջ 124բ, 7085 (ժէ դ.), էջ 156ա, 1487
(1657 թ.), էջ 41բ, 3657 (1677 թ.), էջ 28բ:

¹⁸ Տես Մ ի խ. Ա ս ո Ր ի ժամանակագրութիւն..., երուսաղէմ, 1871, էջ 298:

չին քարոզութեան պատուըն գայ է առաքելոցն, զի ի սմայ գոն բազում վանորայս և անթիւ են տեղիք ճգնաւորացն, զոր ոմանք դտեղիք ճգնաւորացն ՂՌ (90.000) ասեն և այլ ոմանք ասեն. «ոչ թէ տեղիքն են ՂՌ, այլ՝ ճգնաւորքն ՂՌ (90.000)», և այս ստոյգ է, զի ի գալ Հերակլ թագաւորի որդին¹⁹ խաշափայտին, որ Խորիան զօրավարն տարաւ ի յԵրուսաղիմայ գերի Գ տարի: Խնդիր ելաւ Հերակլ թագաւորն, որ Կոնստանտին իշխան Կիլիկեցին գտաւ ի Քալքէդ: Աստ (ազդ) արար Հերակլայ, որ գնաց բազում ամպոխիւ ձերբակալ արաւ զԽոսրով թագաւորն և աւար արարաւ զՔալքէդ և զՃեպետիսանան, և առաւ զխաշափայտն և երեր ի Քէոզոյաօլիս և Խոսր ի որդին, և թէ տար ի յԵրուսաղէմ: Եւ ճանապարհն ճանդիպեցաւ ի յՈւրհայ, որ իջին ի լեռնէն ՂՌ անձն ճգնաւորաց՝ սղջոյն թագաւորի որդոյն և երկրպագութիւն խաշափայտին, և զովութիւն սորայ ի վեր է քան զհասումն մտաց մերոց» (էջ 27բ-28ա):

№ 8100 (1784 թ.) ձեռագրի մեջ հաղորդվում են հետևյալ նոր տեղեկութիւնները. «...Չորոյ գետն յԱնու, որ ասեն Արիաշայի, անդ Ղօշափանքն, սորոյ Յովանէս և սորոյ Գէվորք զարմանաշէն և հոշակաւոր աթոռ և կան բազում եկեղեցիք, և (40) խորան է և (40) պատարագ կու լինի ատուրն» (էջ 254բ):

Որոշ ձեռագրերի մեջ հավելումներ կամ ընդմիջարկութիւններ կան նաև այն դեպքերում, երբ սրբագրվել կամ լրացվել է որևէ պարբերութիւն: Ինչպես, օրինակ № 2292 (1624 թ.) ձեռագրի 82ա էջում Կամախի բերդի, № 2567 (1659 թ.) ձեռագրի 26ա էջում՝ Որմի քաղաքի, 27ա էջում Հիզանի մասին եղած պարբերութիւնները: Այսպիսիների թիվը, որոնք առիթ են հանդիսացել «Աշխարհացոյց»-ի էլ ավելի ընդարձակմանը, բավական շատ են:

Մատենադարանում պահվող ձեռագրերի մեջ քիչ չեն պատահում մատենադարանապետ տեղանունների տարբնթերցվածներ, որոնք, հավանաբար, ոչ բոլոր դեպքերում արդյունք են պատահական սխալագրութիւնների կամ ինչ-որ այլ ձևի ազդավորման, այլ անկասկած, երբեմն նաև ցույց են տալիս համապատասխան տեղանվան ժամանակի ընթացքում կրած փոփոխութիւնը և կամ՝ ավելի ճիշտ ձևը: Այդպիսիներից են հետևյալները. օրինակ՝ Արտաւազ փոխանակ՝ Արտազ (ձեռ. № 8728—ժէդ., էջ 419ա), Հաւուց թառփոխանակ՝ Հալոց թառ (ձեռ. № 3657—ժէդ., էջ 24ա), Արջուց փոխանակ՝ Աղջոց (նույնը՝ էջ 24բ), զԴմաթ փոխանակ՝ զՂմաթ (ձեռ. № 2748—1624 թ. էջ 124ա) և այլն:

Այսքանով մենք փորձեցինք ներկայացնել «Աշխարհացոյց»-ի Մատենադարանում պահվող ձեռագրերը այն շափով, ինչ շափով որ աւելւում են Հ. Պերպերյանի վերոհիշյալ հրատարակութիւն հետ: Աշխատեցինք ընդգծել նրանց մի քանի առանձնահատկութիւնները և բերել նրանց պարունակած օժանդակ «նորութիւնները», սակայն չենք կարող ասել, որ սպառոված է մեր ասելիքը նրանց և ընդհանրապես «Աշխարհացոյց»-ի հետ աւելւող զանազան հարցերի մասին:

Վերոհիշյալ ձեռագրերի այսպիսի նախնական ուսումնասիրութիւնն էլ շեշտում է մի նոր և ավելի ամբողջական հրատարակութիւն անհրաժեշտութիւնը, մի հրատարակութիւն, որը կարողանար ընդգրկել «Աշխարհացոյց»-ի նաև այն բոլոր ձեռագրերը, որոնք գտնվում են Մատենադարանում, դուցև և

¹⁹ Մյուս ընդօրինակութիւններում գիծավորում են Հերակլին, երբ վերջինս գալիս է Ուրհայի սորոյ Մոֆիա տանարք տեմնիլու:

այլուր: Այդպիսի հրատարակությունը առավել հնարավորություններ կընձևե՞ր ընագիրը ավելի լիակատար և ավելի ճշգրիտ ներկայացնելու, նրա մեջ կարվեն ընագրական անհրաժեշտ բոլոր ուղղումներն ու լրացումները: Բանասիրական մանրագննին և առավել տարածուն հետազոտությունների և ուսումնասիրության հիման վրա կարելի կլինեն վերջնականորեն պարզարանել «Աշխարհացոյց»-ի և նրա հետ առնչվող բազմազան հարցեր: Յոթինակ, շատ կարևոր է որոշակիորեն ճշտել «Աշխարհացոյց»-ի գրության դեթ ամենամոտիկ թվականը, դաել և առանձնացնել միայն Վ. Արևելցու անմիջական հեղինակությանը պատկանող բուն ընագիրը, թե ի՞նչ աղբյուրներ է ունեցել հեղինակը ձեռքի տակ, ի՞նչ շարժով է օգտվել նրանցից, վերջապես, որոշակիորեն ո՞ր ժամանակներում են միջամտություններ եղել «Աշխարհացոյց»-ի խմբագրության և ընդարձակման գործում, ո՞վ կամ ովքեր են այդ խմբագրողները, և այլն, և այլն:

П. П. АНТАБЯН

«ГЕОГРАФИЯ» ВАРДАНА АРЕВЕЛЦИ И ЕЕ ЧЕТВЕРТОЕ ИЗДАНИЕ

(Р е з ю м е)

В 1960 году видный филолог арменист Айк Берберян в Париже выпустил четвертое издание «Географии» Вардана Аревелци (XIII в.). По сравнению с предыдущим это новое критическое издание имеет большие преимущества, наиболее важные из которых окончательно подтверждают принадлежность «Географии» перу Вардана Аревелци, рассеивая сомнения, существовавшие по этому вопросу в филологии. В данном издании полностью уточняется наличие двух редакций—краткой и пространной и приблизительно устанавливается основная, первоначальный текст.

Однако, вследствие того, что уважаемый ученый-издатель не имел возможности использовать более 70 рукописных копий «Географии», хранящихся в Ереванском Матенадаране, его вышеупомянутое издание, вполне естественно, не могло полностью представить текст и пролить свет на ряд филологических и текстологических вопросов.

Настоящая статья, написанная на основании изучения хранящихся в Матенадаране 74 рукописей «Географии», имеет целью отчасти восполнить этот пробел и помочь дальнейшим филологическим изысканиям.

Предварительное изучение вышеупомянутых рукописей привело автора данной статьи к выводу о том, что филологические и текстологические вопросы в издании Айка Берберяна решены в основном правильно. В наших рукописях также имеются экземпляры, представляющие краткую и пространную редакцию и, что особенно важно, в последних содержится ряд интересных позднейших добавлений, которые не нашли места в вышеупомянутом издании. В статье приводятся наиболее важные из них.

Все это приводит автора к заключению о необходимости нового, более целостного и критического издания «Географии», которое охватило

бы все хранящиеся в Матенадаране и других местах рукописи. Только таким путем можно будет окончательно уточнить подлинный текст и многочисленные другие вопросы, связанные с «Географией» Вардана Аревелци.

P. P. ANTABIAN

LA „GEOGRAPHIE“ DE VARDAN AREVELTSI ET SA 4e PUBLICATION

Haïg Berbérian, philologue arménien renommé, fit paraître à Paris, en 1960, la 4e publication de la „Géographie“ de Vardan Arévéltsi (XIIIe siècle). Comparée à la précédente, cette nouvelle publication offre de grands avantages. Elle prouve, par exemple, et sans doute possible sur ce point en philologie, que la „Géographie“ est effectivement de Vardan Arévéltsi. Elle nous révèle l'existence de deux rédactions, abrégée et augmentée. Elle sert à reconstituer approximativement le texte original.

Le Maténadaran possède plus de 70 copies manuscrites de la „Géographie“ et que Berbérian ignore. Il est donc naturel que la publication qu'il nous donne ne puisse présenter un texte parfait et nous éclairer à la fois sur certaines questions philologiques et textuaires.

Le présent exposé qui ressort des 74 manuscrits de la „Géographie“, les mêmes qui sont conservés au Maténadaran, se propose, dans la mesure de ses moyens, de combler cette lacune et de contribuer aux recherches philologiques ultérieures.

Une étude préliminaire des manuscrits précités a justifié, dans l'ensemble, les solutions apportées par Haïg Berbérian, dans sa publication, à certaines questions philologiques et textuaires. Nos exemplaires comportent de même des rédactions abrégées et augmentées et, ce qui est remarquable, des additions faites par la suite et qui manquent dans la publication de Berbérian. Les plus intéressantes de ces additions sont citées par l'auteur qui se prononce sur la nécessité d'une publication critique et complète de la „Géographie“ qui embrasserait sans exception tous les manuscrits du Maténadaran et d'ailleurs s'y rapportant. Une pareille entreprise permettrait de restituer le texte original et de résoudre les nombreux problèmes soulevés par la „Géographie“ de Vardan Arévéltsi.

